

הקדמה

מדוע דווקא דקר?

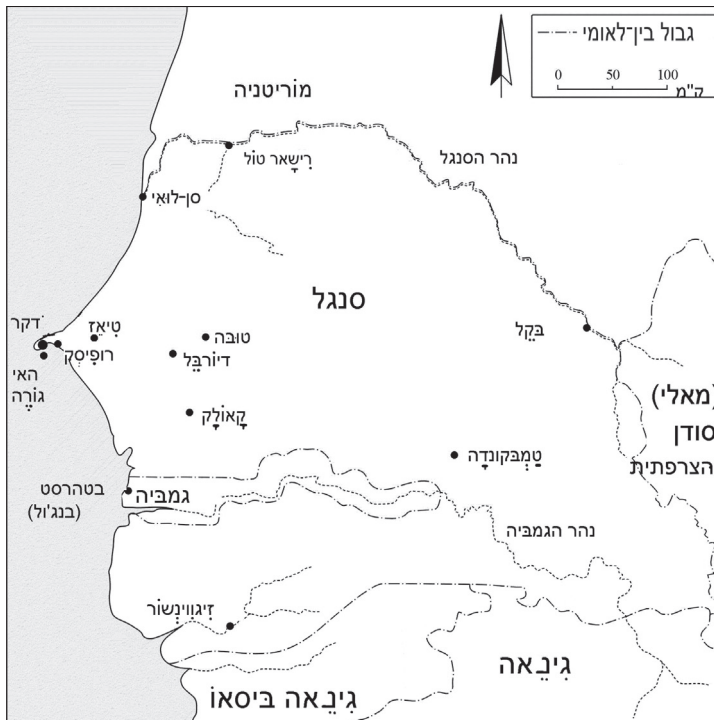
דקר מרתקת הרבה מעבר לעובדה שבתור עיר קולוניאלית לשעבר, נראים יחסי הכוחות שהתגלמו במרחב הציבורי שלה כאור בהיר יותר. הצרפתים, שיצרו אותה, הועידו אותה למלא תפקיד בין-לאומי ולא תפקיד מקומי דווקא, ועל כן הייתה חשיבותה ברמה האזורית רבה מחשיבותה בהקשר של מושבת סנגל עצמה. דקר הייתה מוקד של ניצול קולוניאלי מצד צרפת, שמלבד בריטניה, הייתה אחד הכוחות הקולוניאליים הדומיננטיים ביותר ביבשת אפריקה. מתוך מובלעת עירונית זו, השוכנת לחוף האוקיאנוס האטלנטי, פונן שלטון ישיר על אפריקה המערבית הצרפתית, ובה התרכזו הפונקציות הקולוניאליות המנהליות והכלכליות, ופונקציות של הנמל ושל התעבורה היבשתית שנקשרו לפנים היבשת רחבת הידיים. דקר לא הייתה רק עיר הנמל העיקרית של אפריקה המערבית הצרפתית, אלא שבמרחב שבו הוקמה כבר התקיים יישוב קדם-קולוניאלי שכוון קשרים עם פנים סנגל ועם ימאים וסוחרים אירופאים זה כבר. מן הבחינה הגאופוליטית והתרבותית, גישרה אפוא דקר ותיווכה בין חזיתות ובין אזורי ספר מורכבים.

בחשיבותה האסטרטגית של דקר – הנקודה המערבית ביותר במערב אפריקה, ועל כן נמל עיקרי לעגינה בדרך לדרום אמריקה, לדרום אפריקה, להודו ולאירופה – הכירו הצרפתים בעקבות מלחמת קרים והשתלטותן המהירה של מעצמות אירופה על יבשת אפריקה. באמצע המאה התשע-עשרה, ערב הכיבוש הצרפתי הרשמי, היה חצי האי קפֶּ וֶר (Cap Vert), שעליו הוקמה דקר הקולוניאלית, מאוכלס בכמה כפרים של בני הֶלְבוּ (Lébou). כפרים אלו אורגנו כישות אסלאמית אוטונומית מבחינה פוליטית, שכללה כעשרת אלפים תושבים. חצי האי עצמו מאופיין בראש מעוגל קמעה של סלע בזלתי ובמעין צוואר צר וחולי. קו הרוחב ומתווה החוף יוצרים גבול בקפֶּ וֶר בין החבל המדברי למחצה של סָאֶהֶל (Sahel), הגובל בסהרה מצפון, ובין החבל שמדרום לו, הנמתח מאזור גִּינָאה, שהוא פורה יותר בשל עונות גשומות ארוכות יותר.¹

אחד ממושלי המחוז הראשונים, שקיווה שדקר תהיה לעיר הבירה של האימפריה הקולוניאלית הצרפתית באפריקה המערבית, סרטט בשנת 1862 תכנית אב ראשונית של העיר שתקום בעתיד, ובה סומנו הנמל והאזור המנהלי, הצבאי והמסחרי. עד לסוף

המאה התשע-עשרה עדיין התחרה נמל דקר עם שני היישובים הצרפתיים הוותיקים יותר בסנגל, סן-לואי (Saint Louis) ורופיסק (Rufisque); אולם חשיבותו של נמל דקר עלתה עלייה דרמטית עם שימוש כטרמינל לקו מסילת הברזל דקר-סן-לואי שנחנך בשנת 1885, ולאחר-מכן – לקו דקר-במקו (Bamako) שחדר לפנים היבשת והושלם בשנת 1923. נמל דקר הורחב ושוכלל בהתאמה לשינויים אלו ולגידול בייצוא, בייחוד ייצוא הבוטנים. הוא אפשר לדקר לשלוט בסחר הימי בין צרפת למערב אפריקה, כשרק יריב אזורי אחד היה לה באותה תקופה: נמל לגוס שבניגריה הבריטית.

נוכחותם של הצרפתים במושבת סנגל האריכה ימים. ראשיתה הייתה באופן בלתי רשמי, עם התיישבותם של סוחרים צרפתים לאורך חופי סנגל למן המחצית השנייה של המאה השבע-עשרה, אם כי מנקודת מבט כלכלית ודמוגרפית לא היו יישוביהם תמיד דינמיים מאוד. סוחרים אלו התבססו בהשפעתה של נוכחות פורטוגלית כבר מאמצע המאה החמש-עשרה, תחילה על אי בשפך נהר הסנגל – האי סן-לואי (1659); וכן על האי גֹרֶה (Gorée) אל מול חופי קפ ור (1678). הקמת היישוב רופיסק על הלשונית החולית של חצי האי קפ ור הייתה קשורה לניקוז הסחר המשגשג בבוטנים עם פנים היבשת בסביבות אמצע המאה התשע-עשרה – ובכך הוא קדם מעט להיווסדותה של

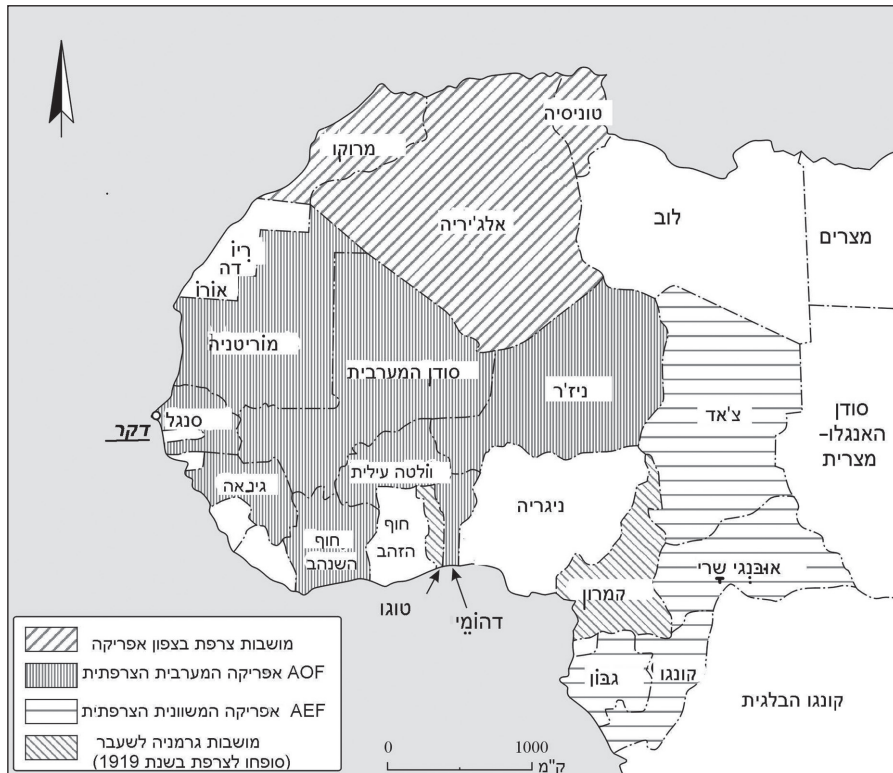
תמונה 1: מפת סנגל, לרבות ארבע הקהילות (סרטוט של המחברת)

דקר. ייסוד דקר בשנת 1857 נקשר באופן ישיר לכיבוש הרשמי של מושבת סנגל בידי צרפת באותה העת. עם כיבוש רשמי זה הייתה סנגל למושבה הצרפתית הראשונה במערב אפריקה.

הכיבוש הרשמי סימן למעשה את התקופה הקולוניאלית המודרנית, ויישובים אלו – סן-לואי, גורה, רופיסק והעיר החדשה דקר – נודעו כ"ארבע הקהילות של סנגל" (*les quatre communes*). על כל קהילה שכזו שלטה מועצה שנבחרה בידי הגברים הבוגרים ובראשה עמד ראש עיר. התושבים האפריקאים המקוריים של קהילות עירוניות אלו נקראו אוריז'ינר (*originaires*), והם קיבלו מעמד של אזרחים צרפתים ונהנו באופן חוקי מזכויות אזרחיות ופוליטיות בדומה לזכויותיהם של אזרחים צרפתים, לרבות שליחת ציר לבית הנבחרים בפריז. לא משנה מה הייתה הדוקטרינה הקולוניאלית של צרפת באשר למושבותיה – אסימילציה (הטמעה) או אסוציאציה (התקשרות)² – האוריז'ינר לא חדלו מלעמוד על זכויותיהם ועל הלגיטימציה של מוסדותיהם – שאוימו באופן קבוע על-ידי השלטון הקולוניאלי. בייחוד הגיעה לשיאה ההבחנה בין תושבי ארבע הקהילות לבין כל יתר התושבים הכפריים בתקופה שעד מלחמת העולם הראשונה. ה"נתינים" (*sujets*) שחיו בשאר האזורים של סנגל כפרט ושל מערב אפריקה בכלל נדרשו, למשל, לבצע עבודות כפייה שמהן היו פטורים תושבי ארבע הקהילות. הנתינים גם סופחו ליחידות צבא מיוחדות ולא ליחידות רגילות של הצבא הצרפתי. רק לעתים נדירות יכול נתין לשנות את מעמדו ולהשיג מעמד של אזרח. עד שנת 1926, לדוגמה, רק שמונים וארבעה נתינים מכל מושבות צרפת באפריקה שמדרום לסהרה הצליחו להשיג אזרחות צרפתית.³ דקר שונה מערים קולוניאליות צרפתיות אחרות באפריקה המערבית בכך שהיא נבחרה – בשנת 1902 – לעיר הבירה של הפדרציה של "אפריקה המערבית הצרפתית", המכונה גם AOF (*Afrique Occidentale Française*). פדרציה זו הוקמה בשנת 1895 לצד הפדרציה של אפריקה המשוונית הצרפתית (AEF), שהוקמה שנים אחדות אחר כך – בשנת 1904. המטרה הייתה – בהתאם למסורת השלטון הריכוזית של צרפת – להקל על תהליך קבלת ההחלטות מפריז. אפריקה המערבית הצרפתית השתרעה על פני אזור עצום של כחמישה מיליוני קילומטרים רבועים וכללה שמונה מושבות: סנגל, סודן הצרפתית (מאלי של היום), גינאה הצרפתית, חוף השנהב, דהוֹמִי (פְּנִין של היום), ווֹלְטָה

2 אף-על-פי שאפשר לתרגם את המונח "אסימילציה" (*assimilation*) כ"הטמעה" ואת המונח "אסוציאציה" (*association*) כ"התקשרות" – בחרתי בספר זה שלא להתרחק מן המקור הצרפתי ולא לנסות לתרגם את המונחים. על-אודות שתי דוקטרינות קולוניאליות אלו ראו נספח.

3 כשפרצה מהפכת 1848 בצרפת לחצו תושבי סן-לואי וגורה על שלטונות צרפת לקבל את הזכות להיחשב "קהילות" של צרפת ולבחור ציר משלהם לבית הנבחרים. קהילת רופיסק קיבלה מעמד זה בשנת 1880 וקהילת דקר – בשנת 1887, אם כי עדיין נשלח רק ציר אחד – בדרך כלל מסן-לואי. בשנת 1946, כשהורחבה זכות ההצבעה לשאר המושבה, איברו ארבע הקהילות את עמדתן הפריוילגית וחשיבותן הפוליטית ירדה במהירות. לפרטים נוספים ראו ג'ונסון, הופעתה של פוליטיקה שחורה. לעובדות המספריות ראו טורה-קנל, קולוניאליזם צרפתי, עמ' 333.

תמונה 2: מפת שטחי צרפת בתקופה הקולוניאלית בצפון אפריקה, במרכזה ובמערבה ובה דקר (סרטוט של המחברת)

עילית (בורקֶנָה פָּאסוֹ היום), ניז'ר ומוריטניה. לעומת סן-לואי, ששימשה במשך השלטון הקולוניאלי בירת מושבת סנגל, לצד ערי בירה אחרות של כל מושבה מן המושבות הללו, הייתה דקר מאז 1902 עיר הבירה הפדרלית של שמונה המושבות יחדיו. כך אפוא מבחינת תפיסתם של הצרפתים, ובשיח הקולוניאלי שלהם, וכן גם מבחינת תכנון המרחב הקולוניאלי והארכיטקטורה – ניתן לומר שדקר נכנסה ל"עידן האימפריאלי" שלה. אולם כינוי זה לא שיקף מצב נטול אירוניה וסתירות פנימיות, כפי שנראה בהמשך. החלטה זו של הכתרת דקר לעיר הבירה הפדרטיבית הביאה לצמיחה חסרת תקדים בעיר (למעקב אחר מספר התושבים ראו לוח כרונולוגי בעמ' 186) ולהקמת מספר גדול יחסית של מבני ממשלה, מבני מגורים לאירופים, מתקנים עירוניים ותשתיות בחצי האי. מעתה נתפס חלק זה של העיר בתור "העיר האירופית" והתגלמות הציוויליזציה בתוך הסביבה הברברית לכאורה, ותקנות שנועדו להגביל את הדיוור האפריקאי לסוגיו נאכפו שם ביתר שאת. צעד מחמיר יותר בניסיונותיו של המנהל הקולוניאלי להפריד בין מגורי הקהילייה האירופאית של דקר ובין מגורי הקבוצות המקומיות שעמן נמנו

בעיקר בני לבו, נאכף בשנת 1914, עם התפרצות מגפת הדבר בעיר. תושבים אפריקאים רבים אולצו להתיישב מחדש בשכונת המדינה (Médina) שאותה ייסד המנהל למטרה זו. מאחר שהפרציה של אפריקה המערבית הצרפתית נעשתה למודל של ממשל קולוניאלי ריכוזי באפריקה, נעשתה גם עיר הבירה שלה, דקר, מודל לעיור מדרום לסהרה, ופעילות התכנון העירוני הצטלבה עם השקעות ציבוריות ומנהליות בה.

עם זאת, ובניגוד למה שניתן אולי לחשוב, ייסוד דקר לא היה פרויקט צרפתי חד-כיווני בלבד, שהתבטא בהקרנת מודלים מן המטרופולין האירופית על פני לוח חלק כלשהו של הטריטוריה האפריקאית – שכן לא ניתן לנתק את דקר מן המאפיינים הייחודיים של ההווה הקולוניאלית בכללותה במערב אפריקה, על החולשות הרבות שהיו טבועות בה. בין יצירה בדיונית צרפתית ובין המצב בשטח, בין עיר אימפריאלית ובין עיר בכלל, בין יזמה קולוניאלית ובין תגובה אפריקאית, ובין ארכיטקטורה מטרופוליטנית לבין ארכיטקטורה בדויה – דקר התנודדה פעמים רבות בין צד אחד למשנהו, ויחסי הכוחות המעורבים בה מעולם לא היו מובהקים.

מדוע השימוש בצירוף "יצירת דקר" האימפריאלית?

השימוש שעשיתי בצירוף המילים "יצירת דקר" ליותר מן הצירוף "הקמת דקר" או "היווסדות דקר" – על תהליך דינמי המערב כמה קבוצות אגב משא ומתן על המרחב הקולוניאלי העירוני, מלבד מי ש"מקים" או "מייסד" מרחב זה באופן רשמי. אין מדובר רק באינטראקציה מרחבית בין הקבוצות הרלוונטיות, אלא גם באינטראקציה שלא נתפסה כאן כתוצר של כוחות דומיננטיים קשוחים. למרות המצב הקולוניאלי, שבמסגרתו קל כביכול לתאר את כינון הכוח מצד השולט באופן רשמי ואכיפתו על הצד הנשלט באופן רשמי, יוצגה דקר הקולוניאלית כמרחב מאתגר שקיימות בו כמה פרספקטיבות העומדות במשא ומתן מתמיד. משא ומתן זה התקיים בתוך קבוצות אינטרסים וקבוצות שונות בקרב החברה הלבנה, וכן גם בקרב הקבוצות האפריקאיות, ובין אלו לבין אלו אגב עירוב עוד קהילות שחלקן אותו מרחב, כמו הקהילה הסורית-הלבנונית והקהילה המעורבת של בני המֵטִיס (métis).

מכל מקום, אתגור ומשא ומתן אלו בסביבה הבנויה לא הולידו בהכרח קונפליקטים גלויים, אלימים או קונפליקטים של חירוף נפש – סנגל מעולם לא התיימרה להידמות לאלג'יריה הצרפתית מבחינת האסלאמיזציה של המאבק האנטי-קולוניאלי או התנאים שיצרו את המאבק הזה. האינטראקציה בין הצדדים בדקר לבשה על-פירוב אופי מעשי שנבע מצורכי היום-יום של התושבים, מן ההרגלים שלהם ומאופן השימוש שלהם במרחב העירוני והבנתו – אף כי יש שהאפריקאים הגיבו במחאות רמות על צעדים מסוימים שנקט הצד הקולוניאלי. יש שאומצו המודלים הקולוניאליים; יש שהם נדחו; ויש שתפיסות ונהגים חלופיים בתחום תכנון היישוב והסביבה הבנויה דרו בכפיפה אחת.

הבאת התפיסות והנהגים הללו של הצד האפריקאי בחשבון מדגימה היטב עד כמה אין לנתח את תהליך יצירת העיר הקולוניאלית ניתוח חד-כיווני – מן הצד השולט אל הצד הנשלט. בתוך המסגרת של השלטון הרשמי והכוח הדיסציפלינרי במובן הפוקויאני (לפי פוקו – Foucault – הכוח אינו צריך להיות מזוהה עם מדינה מסוימת או עם אינדיווידואלים מסוימים אלא הוא מופיע מתוך זירות מקומיות של פעולה ואינטראקציות חברתיות⁴), ניתן לזהות את תפיסותיהם ונהגיהם של בני לכו באשר לסכיבה הבנויה. בני לכו אינם מעידים בהכרח על אסטרטגיה של מחאה אנטי-קולוניאלית מגובשת המלווה באי-ציות הבאה לידי ביטוי בשביתות והפגנות. כמו במקומות רבים אחרים שחוו שליטה קולוניאלית – ודוגמה אקראית לכך מספק המחקר של יוא (Yeoh) על-אודות סינגפור תחת שלטון בריטי – האסטרטגיות השכיחות יותר שנקטו התושבים המקומיים היו הרבה פחות הרואיות.⁵ הן כללו שיטות פסיביות, למראית עין, מבחינת מאמץ וקרבות שהתאימו לצורכי היום-יום וגרמו באופן זה להטיה ולעקיפה של מערכת השליטה הדיסציפלינרית. אסטרטגיות מעין אלו (המודגמות היטב בפרק השני של ספר זה, למשל) הוכיחו את יעילותן פעמים רבות פשוט משום שנתגלו פרצות בצד הקולוניאלי, שהמכונה המנהלית שלו לא יכלה להתנהל באופן מושלם וללא לחצים, שגיאות או הפרעות – ואת הפרצות הללו ידעו לנצל תושבי דקר האפריקאים. על רקע זה ראוי להביא בחשבון כמה מהמאפיינים הייחודיים של המצב הקולוניאלי במערב אפריקה בכללותו, על החולשות שהיו טבועות בו.

מאחר שמושבות צרפת במערב אפריקה, בדומה למושבות בריטניה שם, מעולם לא יועדו להתיישבות קבע של הלכנים בעיקר בשל החום, הלחות הגבוהה והמחלות הטרופיות, היה החיכוך בין הקהילייה הלכנה לבין הקבוצות האפריקאיות מינורי יחסית. לא הייתה אף מושבה במערב אפריקה שנחשבה – בדומה לאלג'יריה – ל"צרפת מעבר לים"; או – בדומה להודו הבריטית – ל"יהלום שבכתר". מתחים בין הכוחות הפועלים בנוגע לקרקעות או משאבים אחרים – בדומה לאופי המאבק לדה-קולוניזציה – לא היו אפוא אינטנסיביים או אלימים כמו במקומות אחרים. מצב קולוניאלי זה היה שונה מן המצב הקולוניאלי בחלקים אחרים של היבשת, בייחוד במקומות שבהם נוצרו התיישבויות קבע של לכנים כמו בקניה, בדרום רוזדיה (זימבבווה), בדרום אפריקה או, כאמור, באלג'יריה. במקומות אלו הואצו מאבקהם של האפריקאים והוסלמו נוכח אזלת ידם בתחרות על המשאבים, וכן בתגובה לזהות הלכנה המקומית שהתגבשה במקומות אלו על בסיס לאומי או כלכלי-פוליטי, ושנברלה מן הזהות המטרופולינית.

מאחר שהגירה מסיבית של מתיישבים לבנים לא הייתה מעשית במערב אפריקה הקולוניאלית, נעשה בה הפיתוח העירוני על-פי הצורך בשליטה מנהלית ושליטה על משאבי האנוש המקומיים לצורך ניווט יעיל של עודפי הייצוא באמצעות תעבורה

4 פוקו, עין הכוח, עמ' 156-159.

5 יוא, יחסי כוח וסכיבה עירונית בנויה.

מורדנית, בייחוד מסילות הרכבת. מסיבה זו בחרו רוב המושלים הצרפתים, כעמיתיהם הבריטים, להתרכז בהשקעות רווחיות מבחינה כלכלית והיו מחויבים להבטיח תנאים נאותים לסוכניהם מהמטרופולין ולא לשפר את תנאי החיים של האוכלוסייה העירונית האפריקאית – נושא שאליו כיוונו רק לאחר מלחמת העולם השנייה. בשל ההשפעה המינימלית יחסית של מתיישבים לבנים במערב אפריקה, נטו הכוחות הקולוניאליים שם להותיר את הייצור החקלאי, למשל, בידי האפריקאים ולקנותו ישירות מהחקלאים המקומיים ולא מהחקלאים הלבנים המעטים. הקולוניזטורים אמנם נטו להתערב בייצוא היבולים ושאר חומרי הגלם דרך המונופול של כמה חברות מסחריות אירופיות, אבל דווקא הסקטור החקלאי ולא הסקטור התעשייתי הוא שהשפיע על הפיתוח העירוני במערב אפריקה, וזכויותיהם של האפריקאים על הקרקע, לרבות זכויותיהם על רבים מן האזורים העירוניים, נשמרו באופן כללי. משום כך, לעומת ההבדלים שבלטו בין הדוקטרינה הקולוניאלית הישירה והריכוזית של הצרפתים ובין הדוקטורנה העקיפה והביזורית של הבריטים באפריקה (נושא שמשך תשומת לב מחקרית רבה, ואין הוא שייך לנושא ספר זה), ניכר דמיון בין המערכות הכלכליות של שני כוחות קולוניאליים אלו, אף על פי שמסיבות שונות שמו הצרפתים דגש ביוקרה הלאומית של הפרויקט הקולוניאלי יותר מבשיקולים הכלכליים.⁶

מאחר שסנגל לא יועדה להתיישבות של לבנים, היו ההשקעות הציבוריות והמנהליות בה דלות יחסית לעומת הודו־סין או אף מרוקו או אלג'יריה תחת שלטון צרפת, ששם היו ההשקעות של הסקטור הפרטי רבות מאוד ויצרו דינמיות רבה יותר בתחום הדיור – הן מבחינת המתיישבים הצרפתים והן מבחינת הנתינים המקומיים. ניתן לומר שאפריקה שמדרום לסהרה – או "אפריקה השחורה" – הייתה קרובת המשפחה הענייה של הקולוניאליזם האירופי בכלל ושל הקולוניאליזם הצרפתי בפרט. מה גם שההבדל במימון שהוקצב למושבות השונות השפיע על מומחיותו ויציבותו של הצוות המנהלי: אנשים המסורים מאוד לפרויקט הקולוניאלי שפעלו בהשראת אידאל רפובליקאי ואוטופיות סן־סימוניות היו מעטים באפריקה השחורה. פקידי המנהל ישבו שם כמה שנים בלבד בתחילת הקריירה שלהם, כדי להגיע לטריטוריות שנחשבו יוקרתיות יותר, ושהוקצו להן אמצעים כלכליים רבים יותר. על אף חופש הפעולה הניכר של המתכננים האירופאים במערב אפריקה, הייתה למחסור בצוות מיומן וקבוע השפעה ישירה על הבנייה, והוא הקשה על החלתם של המודלים העירוניים בשטח. למעשה, במערב אפריקה, יותר מבחלקים אחרים של היבשת או באזורים אחרים מחוץ לה שחוו שלטון קולוניאלי, ניכרה שליטה קולוניאלית רופפת למדי וקלילות יחסית במגע עם הכוח הקולוניאלי – וחולשות אלו פעלו פעמים רבות לטובת הצד האפריקאי.

6 על־אודות תפקיד הלאומיות במדיניות האימפריאלית והכלכלית של צרפת בתקופה הקולוניאלית ראו ברונשוויג, קולוניאליזם צרפתי, פרק 2.

מדוע ההתמקדות בהיסטוריה ובארכיטקטורה?

בערך "ארכיטקטורה: קולוניאלית ובתר-קולוניאלית" באנציקלופדיה של אפריקה שמדרום לסהרה נכתב כי הארכיטקטורה הקולוניאלית כוללת מבני ממשל, מבני מסחר ובתי מגורים; שהיא הייתה תוצר של רגע היסטורי ספציפי ושיקפה את היחסים הפוליטיים והכלכליים של התקופה הקולוניאלית; שהכוח והשלטון הפוליטי האירופיים בוטאו באמצעותה; וכן שהיא חלקה אלמנטים צורניים וסגנוניים משותפים. כמו כן נכתב שם שהארכיטקטורה הקולוניאלית כוונה לצרכים הפיזיים של המתישבים האירופאים באקלים הטרופי או הסבטרופי, שבמסגרתם נעשה שימוש בחומרי בנייה מקומיים נגישים או בחומרים שיובאו מהמטרופולין בעלות ניכרת.⁷

ואולם בהגדרה עניינית זו לא נכללת העובדה שהארכיטקטורה הקולוניאלית סובלת מדימוי רע: מצד אחד, לנתינים לשעבר היא מאזכרת מציאויות קולוניאליות לא נעימות שנקשרו למרחב העירוני. במרחב זה נאכפו חוקים שלא צעדו יד ביד עם האינטרסים של הקבוצות המקומיות; נפוצה בו רטוריקה בעלת אופי גזעני ודרכו עבר ה"אחר" קטגוריזציה והוא נשלט באופן רשמי על-ידי ה"אני" המטרופוליטני. "הסגנון הקולוניאלי", לדוגמה, הוא ביטוי חיובי כיום במזרח ארצות-הברית מנקודת מבטה של התרבות הדומיננטית, ברם מנקודת מבטם של אנשים ממוצא אפריקאי או אסיאתי, הקלסיציזם האירופי, העומד בבסיס סגנון זה, מעורר רגשות אמביוולנטיים – במקרה הטוב – או מעורר אסוציאציות הנקשרות לאפליה גזעית ולעבדות – במקרה הרע.

ומצד אחר, בעיני חוקרים וארכיטקטים מן המטרופולין האירופי נקשרת הארכיטקטורה הקולוניאלית לסטנדרטיזציה, לאחידות צורנית ולתכנון ביורוקרטי. רבים מהם סבורים שגם אם אפשר לזהות בה כמה שיאים טכניים, הנתק מן המטרופולין ואופי הפטרון – הוא המנהל הקולוניאלי – נחשבים לגורמים שנגדו כל יצירתיות ומקוריות. עקב כך הרבה הזרם המרכזי של המחקר על-אודות התכנון העירוני והאדריכלות להתמקד במערב, על חשבון הפרויקטים שבוצעו בטרטוריות הקולוניאליות. הפרויקטים שבוצעו מעבר לים נשפטו בדרך כלל בתור רפרודוקציות פשוטות, "פרובינציאליות" וחסרות עניין של עבודותיהם של עמיתיהם במערב. יתר על כן, לא ניתנה בזרם המרכזי של המחקר שימת לב לאופני דיפוזיה ושינוי בהגשמת המודלים המערביים בטרטוריות הקולוניאליות – דיפוזיה ושינוי שנגרמו, למשל, בשל השפעות סגנוניות ורנקולריות או עקב התחשבות בתנאי האקלים המקומי.

בשל גישה זו, הן הפרקטיקות והן התאוריות של התכנון העירוני והארכיטקטורה של ארצות המערב במושבותיהן כמעט אינן מוכרות גם היום. באופן פרדוקסלי, כפי שציין האורכניסט אֶלן סִינוּ (Sinou), יש מידע היסטורי רב על-אודות נוהגי הספרדים בתחום זה בערי אמריקה הלטינית במאה השש-עשרה ובמאה השבע-עשרה לעומת

7 מרק, ארכיטקטורה קולוניאלית ובתר-קולוניאלית, עמ' 103.

נוהגי הצרפתים או הבריטים באפריקה שמדרום לסהרה במאה התשע-עשרה ובמאה העשרים.⁸ עד לעשורים האחרונים, רק מיעוט זעום של מחקרים עסק בהיסטוריה של הארכיטקטורה הקולוניאלית ובתכנון העירוני בטריטוריות הקולוניאליות לשעבר עיסוק ביקורתית. מצב זה השתנה עם פרסומן של כמה מונוגרפיות מקיפות בנושא, הנוגעות לשטחים האנגלופוניים והפרנקופוניים, וכן עם פרסומם של כמה מחקרים השוואתיים ורב-תחומיים, פרי שיתוף פעולה בין כמה מחברים, בדרך כלל היסטוריונים, סוציולוגים, גאוגרפים, אתנוגרפים ומתכנני ערים.⁹

מה ניתן ללמוד מספרות חדשה יחסית זו? ספרות זו ביססה דרכים חדשות להבנת מורכבותה התרבותית והפוליטית של הארכיטקטורה הקולוניאלית, והראתה כיצד ביטוייה של הארכיטקטורה במושבות היו שונים למדי מביטוייה במטרופולין. היא הראתה גם שמן הפרספקטיבה של מפעלי התכנון העירוני והאדריכלי הייתה השליטה הקולוניאלית רחוקה מלהיות הומוגנית. בניגוד למה שנהוג לחשוב, מתאפיינת ארכיטקטורה זו בשוני ובגיוון רב, והיא שיקפה לפחות שלוש תרבויות כמובן הרחב: את התרבות המיובאת של השליט הקולוניאלי; את תרבות המיעוט הלבן, כפי שהתגבשה מעבר לים ובנפרד מן התרבות המטרופולינית; וכן את מגוון התרבויות של הקבוצות השונות של הנתינים. כמו כן, ניתן ללמוד גם על שוני וגיוון רב שניכרו באופן מימוש הפרויקטים אף בתוך מושבה אחת, בתוך עיר אחת.

עם זאת, עולות כמה הסתייגויות מבדיקת ספרות ביקורתית זו, ההולכת ומתרחבת, בנושא ההיבטים הוויזואליים, הסוציו-פוליטיים והתרבותיים של האורבניזם הקולוניאלי. ראשית, ספרות זו מתמקדת באופן כמעט אקסלוסיבי במושבות בעלות פריווילגיות בסדר העדיפויות הקולוניאלי. במקרה של יבשת אפריקה, מדובר בעיקר במושבות צפון-אפריקה, דוגמת מרוקו או אלג'יריה. אמנם קשה להשוות בין היקף הפיתוח בערים הקולוניאליות של צפון-אפריקה הצרפתית (או, למשל, בהודו הבריטית) ובין היקף הפיתוח באפריקה שמדרום לסהרה, אבל עדיין הדיון במרחב העירוני באפריקה שמדרום לסהרה במסגרת ספרות זו נדיר למדי – ומכאן נובעת תרומתו העיקרית של ספר זה.

8 סינו, תחנות מסחר וערים קולוניאליות, עמ' 5.

9 ספרות ביקורתית זו בנושא ויזואליזציה של אורבניזם קולוניאלי הולכת ומתרחבת. הדוגמאות הבאות מתוכה אינן מתיימרות להיות כוללניות אלא ייצוגיות והן פונות לספרים בלבד. כמו כן, כדי לא לנפח את הרשימה הביבליוגרפית שלא לצורך, בחרתי להביא להלן רק דוגמאות שבהן עשיתי שימוש לצורך כתיבת ספר זה. על המרחב הפרנקופוני (בעיקר צפון-אפריקה), ראו: אבר-לורוד, רבט; בגה, ערכיזנס; מורטון, ארכיטקטורה וייצוג בתערוכת 1931; סינו, תחנות מסחר וערים קולוניאליות; פרוצ'סקה, הפיכת אלג'יריה לצרפתית; צ'ליק, צורות עירוניות; רבינו, מודרנה צרפתית; רייט, הפוליטיקות של העיצוב; שואו, אירופה ואשליה בארכיטקטורה של דקר. על אודות קונגו הבלגית לשעבר ראו גם: טוליה ואחרים, קינסה. על המרחב האנגלופוני ראו: ג'קובס, פוסט-קולוניאליזם והעיר; יוא, יחסי כוח וסביבה עירונית בנויה; קינג, הבונגלו; קינג, פיתוח עירוני קולוניאלי. דוגמאות למחקרים השוואתיים ורב-תחומיים, למשל, בשטח זה ראו אצל: גדות קולוניאליות בעריכת ז'ק סוליו, מובא אצל גורג, החוף מסן-לואי ועד דואלה; ביקמנס, העיר האפריקאית; העיר האירופית מעבר לים בעריכת קוקר-וידרוביץ' וגורג, מובא אצל דולוק, דר-המשמעות בשיח ובנהג העירוני.

נוסף על כך, מחקרים השוואתיים שאינם נוגעים לערים הקולוניאליות בתוך המרחב הפרנקופוני בלבד או בתוך המרחב האנגלופוני בלבד מועטים ביותר. אשר לאפריקה שמדרום לסהרה, מחקרים השוואתיים מסוג זה כמעט אינם בנמצא. עד כה, ככל הנראה, רק שלוש עבודות בהיקף של ספר פורסמו בנושא זה.¹⁰

התקופה שבה עוסק ספר זה והערה על המודרניות

המונחים "קולוניאליזם" בכלל או "התקופה הקולוניאלית" בפרט מוחלים על טווח זמן נרחב למדי בנוגע לאפריקה שמדרום לסהרה, ומתייחסים באופן גמיש לכמה רבדים כרונולוגיים. במובניה השכיחים, יכולה התקופה הקולוניאלית לכלול את הקמת המצודות של הסוחרים הפורטוגלים לאורך חופי היבשת לקראת סוף המאה החמש-עשרה; את תקופת סחר העבדים הטרנס-אטלנטי החל מן המאה השש-עשרה וכלה באמצע המאה התשע-עשרה; את תקופת המסחר הלגיטימי והכלכלה המרקנטיליסטית שבאה בעקבותיה, עם הוצאת סחר העבדים מחוץ לחוק והתעוררות הדחף האימפריאלי המערבי; את ניצול חומרי הגלם של היבשת במסגרת הכיבוש הטריטוריאלי למן המחצית השנייה של המאה התשע-עשרה וביסוס המנהל האירופי במושבות ועד לגל הדה-קולוניזציה שגאה בעיקר בסביבות שנות השישים של המאה העשרים. נשמעות טענות ל"נאו-קולוניאליזם" בדמות שיתוף הפעולה בין האליטות האפריקאיות של המדינות העצמאיות או הבתר-קולוניאליות לבין ארצות-האם הקולוניאליות לשעבר – שיתוף פעולה שתכליתו המשך ההשתלטות הכלכלית של ארצות המערב על היבשת ללא נוכחות מנהלית בשטח או כיבוש רשמי; וכן נשמעות טענות ל"קולוניאליזם פנימי" מצד ממלכות אפריקאיות מדיאווליות שהטמיעו בהדרגה קבוצות אתניות שדרו סמוך להן, דוגמת בני שוֹנָה (Shona) באזור זימבבווה של היום, או קולוניאליזם של אימפריות אסלאמיות שפעלו באזור הסאהל שבשולי הסהרה, הניפו את דגל הג'יהאד, והתפשטו באופן זה לאורך חבל סודן בעיקר בין המאה השבע-עשרה למחצית המאה התשע-עשרה. בספר זה בחרתי להתרכז בתקופה שההיסטוריונים הצרפתים מכנים ה"קולוניזציה האפקטיבית" (*colonisation effective*). תקופה זו, שסימנה את ההשתלטות הטריטוריאלית ואת המנהל הישיר, רלוונטית מבחינת דקר למן כיבוש חצי האי וייסוד העיר בשנת 1857 ועד לשנות השלושים של המאה העשרים. המונח "קולוניזציה אפקטיבית" יפה לתקופה של ביסוס הכוח הקולוניאלי מערי החוף, ששם התקיים שלטון ישיר, לעבר פנים היבשת. מונח זה משקף גם את יחסי הכוחות החדשים והנוקשים יותר בין הגזעים שהוכתבו בשל המצב הקולוניאלי, ושהיו שונים באופיים מן המפגשים ה"בלתי רשמיים" שקדמו לו בין האירופאים לבין הקבוצות האפריקאיות. למילה "קולוניזציה" אדרש כאן במובנה

10 ביגון, היסטוריה של תכנון עירוני (דקר-לגוס); גורג, קונקריפריטאון; נ'גוא, תכנון כוח.

הצרפתי. כפי שהעיר דוויד פרוצ'סקה (Prochaska), ההיסטוריונים הצרפתים עסקו פחות ב"קולוניאליזם" – במובן של חקר יחסי השליטה בין הרוב האפריקאי המקומי לבין המיעוט הזר האירופאי באותה תקופה מתוחמת היטב של סוף המאה התשע-עשרה ובדרך כלל עד אמצע המאה העשרים – ולעומת זאת, הם הרבו יותר לעסוק ב"קולוניזציה" במובן של חקר השלבים השונים בהתפתחות היישובים הקולוניאליים ושל חקר הפיתוח (*mise en valeur*) ביישובים אלו במובן המערבי – פיתוח המזוהה לעתים עם המודרניזציה, דוגמת בניית מסילות ברזל, נמלים, מבנים וכדומה.¹¹ אימצתי את הנטייה להתמקד בפן הפיזי של הקולוניאליזם, המודגשת במובן הצרפתי של המונח, בהתאמה לאוריינטציה העיקרית של הספר. אבל מובן שבניגוד לגישה הקולוניאליסטית של רבים מההיסטוריונים אלו, אין בכוונתי להציג את הצד ההרואי או החלוצי, לכאורה, של המפעל הקולוניאלי, אלא לראותו באור ביקורתי. בניגוד להם, אין בכוונתי להתעלם מן הצד האפריקאי.

מצאתי לנכון לגלוש מעט לתקופה שלפני התקופה האמורה, היות והדברים לא צמחו יש מאין; כמו כן ראיתי לנכון לגלוש מעט אחריה, כדי שלא לקטוע את התמונה באופן פתאומי. אמנם אפשר היה להמשיך את העיסוק בנושא זה עד לשנות השישים של המאה העשרים, עם הסיום הרשמי של המפעל הקולוניאלי, אבל מלחמת העולם השנייה הייתה נקודת מפנה מבחינות רבות. לאחר מלחמה זו השתנו התנאים הפוליטיים והכלכליים של ניהול המושבות הצרפתיות באפריקה שמדרום לסהרה (וכן התנאים של ניהול מושבות בריטניה) שינוי ניכר ועמם השתנו גם התפיסות, השיטות והמערכות של התכנון העירוני ושל הארכיטקטורה. מסיבה זו בחרתי לסיים בעשור שבין שתי מלחמות העולם, המכונה גם "תור הזהב" של הקולוניאליזם האירופי באפריקה, אגב הדגשת התערוכה הקולוניאלית שנפתחה בפריז בשנת 1931 וסימנה את שיא ההערצה לפרויקט הקולוניאלי הצרפתי, לרבות הפרויקט הארכיטקטוני, אך גם את דעיכתו הממשמשת ובאה.

בתחילת המאה העשרים, ובייחוד לאחר מלחמת העולם הראשונה, היה האימפריאליזם האירופי בשיאו, וצרפת ובריטניה היו הכוחות הפעילים ביותר מן הבחינה הבינ-לאומית. השלב הצבאי של כיבוש יבשת אפריקה הסתיים כרובו וגל ההתנגדויות הראשוניות של הכוחות המקומיים דוכא. במסגרת המדיניות שנקראה *pax colonia*, כלומר "השקטת" התנגדויות מקומיות אלו וסכסוכים בתוך החברה האפריקאית, הוקמו מסגרות פוליטיות ומנהליות שנועדו לקדם את הרווחים הכלכליים של המעצמות. בהשפעת תנאים אלו של הסתגלות לניצול הקולוניאלי, עברה הסביבה הפיזית שינוי ניכר שמוקדו היה מתוך המרכזים העירוניים הקולוניאליים. בתקופה שבין שתי מלחמות העולם הונח אפוא הבסיס לתשתית האימפריה המודרנית; בסיס זה כונה על-פירוב בספרות הקולוניאלית שעסקה בתכנון העירוני "פיתוח", "שיפור" או "התייעלות" – מונחים המשקפים את

הפנים המדעיים, הטכנולוגיים והרציונליים של היזמה הקולוניאלית. עם זאת, בתקופה זו של בין מלחמות העולם יועדו מפעלי התכנון העירוני והארכיטקטורה בראש ובראשונה לרווחת האוכלוסייה האירופאית במערב אפריקה, ולא לסקטור האפריקאי. רק לקראת סוף שנות השלושים של המאה העשרים יצאה דקר נשכרת מהעסקתם של שלושה אורבניסטים בעת-ובעונה-אחת על-ידי המנהל הקולוניאלי. זה היה מספר חסר תקדים לעומת הפרציה השכנה של אפריקה המשוונית הצרפתית, שבה לא הועסק ולו אורבניסט אחד. לדברי ההיסטוריון רימונד בטס (Betts), המחסור הקבוע באורבניסטים מוכשרים שאכן חיו באפריקה המערבית הצרפתית, והניגוד הבולט בין התכנון המודרניסטי הראוותני של העיר רבט במרוקו לבין התכנון הגמלוני יחסית של דקר מעידים על כך שהצרפתים לא איבדו את הגאונות האדריכלית שלהם, אלא רק הגבילו את ביטוייה הגאוגרפיים.¹² מלבד זאת, האטו השפל הכלכלי העולמי ומלחמת העולם השנייה עוד יותר את ההשקעות בתחום הפיתוח העירוני במושבות צרפת באפריקה שמדרום לסהרה. רעיון האיחוד עם צרפת, שבא לידי ביטוי ב"איחוד הצרפתי" (Union française – סדרת הסכמים בין צרפת למושבותיה), הוגשם בשנת 1946, ובעקבותיו השתנו התנאים הכלכליים והפוליטיים באופן ניכר. אבל אז גם עוכב ביצועה של תכנית האב של דקר, שנהגתה בשנת 1938 ושוכללה בשנת 1945, עד לשנת 1961 – כלומר עד שנה לאחר שזכתה סגל לעצמאות.

מאפיינים אלו של הארכיטקטורה והתכנון העירוני בתקופה הקולוניאלית בכלל ובתקופת הקולוניזציה האפקטיבית בפרט, מעידים על הסלקטיביות ועל המניפולטיביות שאפיינו את תרגום המודלים האירופיים והחלתם על הטריטוריות של מערב אפריקה ואת תהליך הכנסת המודרניזציה לשם. הם גם מעידים על כך שייצוא המודרניות האירופית מעבר לים עירב בהכרח כינון של כוח: כוח שהופעל על בני אנוש אחרים, מדינות או קבוצות; כוח שהופעל על הטבע במוכן המעשי הנקשר לייצור כלכלי, וכוח אינטלקטואלי שהופעל על הטבע במוכן של ניסיונות לתכנן את העתיד. אשר לניסיונות התכנון של המרכזים העירוניים במושבות אגב שימוש במושגים מהמטרופולין, המצב הקולוניאלי רק העצים מבחינות רבות את יחסי הכוח ואת המשא ומתן המרחבי הנקשר אליהם. מוסכם כיום בספרות הפוסט-קולוניאלית שאף על פי שהמושגים "עידן ההשכלה", "חופש", "חירות", "זכויות אדם" ו"אוטונומיה" הם מושגים בסיסיים של המודרניות, מושגים אלו והשימוש בהם במושבות בזמן המצב הקולוניאלי בעייתי ביותר. כפי שציין חוקר התרבות קרוז ון (Venn), ראוי להכיר בדו-משמעות של המודרניות, המציגה כביכול תכנית חובקת כול, אוניוורסלית ומחייבת. וכך כתב ון:¹³

12 בטס, עיצובים אימפריאליים, עמ' 192, 194-195.

13 ון, מספרים את הפוסט-קולוניאלי, עמ' 266. בסוגריים מרובעים – הערותי הנוגעות ברובן לפרויקט הקולוניאלי הצרפתי. על-אודות הסוציאליסטים האוטופים בצרפת של תחילת המאה התשע-עשרה, סן-סימון והערצתו למהנדסים, ראו נספח. כן ראו רבינו, מודרנה צרפתית, עמ' 26-29.

רעיון הקדמה של האנושות הותאם לרעיון הקדמה של התבונה [עידן ההשכלה והמהפכה הצרפתית], ורעיון זה מקושר לנושא התפשטות הציוויליזציה דרך היזמה הקולוניאלית [השליחות המתרבת הצרפתית והאמונה בעליונות התרבות הצרפתית]; והשניים [הציוויליזציה המערבית והקולוניאליזם] נכרכים ברעיון של צמיחה כלכלית ופיתוח על-ידי יישום שיטתי של מחשבה אינסטרומנטלית (*mise en valeur*, כאמור לעיל). כל הרעיונות יחדיו מבססים טכנולוגיה של התהוות, של שייכות לטכניקה המודרנית [או מעשיות מודרנית] המתחמת את ההיסטוריה של המודרניות [אחד השיאים של רעיון זה באפריקה התגלם בתכנית הסן-סימונית שלא התממשה להניח מסילת רכבת טרנס-סהרית שתקשר את אלג'יר עם דקר].

כמה מן האינטלקטואלים המודרנים שמוצאם בארצות שעברו קולוניזציה אכן עמדו על טבעה האירוצנטרי של המודרניות, כפי שהוא מתגלם, בין השאר, גם במובאה שהובאה למעלה. אינטלקטואלים אלו, ממוצא אתני שונה (ערבי, יהודי, הודי או קאריבי, למשל) חוו את המודרניות דרך הקולוניזציה והצביעו על האמביוולנטיות שלה – כך אדוארד סעיד (Said); על תחושת חוסר המוצא שהתגלמה בה – כדברי אלבר ממי (Memmi); על הצורך לחפש מודלים חלופיים של מחשבה ופעולה – כך דיפּש צ'קרבּרטי (Chakrabarty); ועל הצורך לכלול בתוך הנרטיב של המודרניות גם נרטיבים חוץ-אירופיים – כך ריצ'ארד דרייטון (Drayton).¹⁴ למונח "מודרניות" אופי אירוצנטרי מפני שמשמעותו – "מה שמאפיין את ההווה או את הזמן האחרון" או "להיות מעודכן", כפי שניסח זאת ההיסטוריון החברתי וחוקר העיור הקולוניאלי אנתוני קינג (King) – אינה באה רק לתאר מצב "ביחס לעבר של החברה של מי שמתמש במונח עצמו (תמיד מערבי, צפוני), אלא גם מצב ביחס להווה של חברה של מישהו אחר (תמיד מזרחי, דרומי)".¹⁵ על רקע זה מצטייר בבירור ההבדל בין המודרניות המטרופולינית ובין המודרניות הקולוניאלית, כשהמודרניות הקולוניאלית משקפת היטב את המציאויות הקולוניאליות ואת עולם המושגים והמונחים שנקשר לתרבות הקולוניאלית. העמידה על מציאויות אלו ועל עולם המושגים והמונחים שנקשרו לתרבות הקולוניאלית – אלו נבדלים לא רק מן התרבות המטרופוליטנית אלא גם מן התרבויות הוורנקולריות – תיעשה כאן, כאמור, באמצעות ניתוח הארכיטקטורה הקולוניאלית לאור ההיסטוריה של צרפת במערב אפריקה.

ייחודיות המקורות

מבחינה מתודולוגית, ייעשה בספר זה שימוש בו זמני בשלושה תחומי ייצוג של הארכיטקטורה והעיור הקולוניאליים. התחום האחד הוא התחום המרחבי הפיזי, כלומר,

14 סעיד, תרבות ואימפריאליזם, עמ' 186-190; ממי, השליט הקולוניאלי והנתין, עמ' 104-105; צ'קרבּרטי, הפיכת אירופה לפרובינציאלית, הקדמה; דרייטון, ממשל הטבע, עמ' xi-xix.

15 קינג, הזמנים והמרחבים של המודרניות, עמ' 115, 118.

דיון במבנים עצמם, בעיקר דרך תצלומים. התחום האחר יביא בחשבון את הצגתם הטקסטואלית של מבנים אלו בפרט ושל המרחב הקולוניאלי העירוני על חלקיו או מרכיביו בתקופה הנידונה בכלל. דהיינו, ייעשה שימוש במגוון מקורות רלוונטיים מהתקופה הקולוניאלית, לרבות מקורות שפורסמו, חומר ארכיוני, מפות וסרטונים. התחום השלישי כולל את השיח האנליטי או השיח הביקורתי הפוסט-קולוניאלי, לרבות ספרות המחקר העדכנית, הנקראים כתאוריה עכשווית ובלתי גמורה. אשר לספרות המשנית, השתמשת במגוון רחב של מקורות מכמה דיסציפלינות, כגון היסטוריה של הארכיטקטורה, תולדות האמנות, היסטוריה של אפריקה, היסטוריה אירופית וקולוניאלית, גאוגרפיה, סוציולוגיה, לימודי תרבות, ספרות יפה ותאוריות פוסט-קולוניאליות. אשר למקורות הראשוניים, רובם נאספו מן הארכיונים הקולוניאליים לשעבר, וכיום הארכיונים הלאומיים (או חלקים מהם) של צרפת באַקס-אן-פרובַנס ושל סנגל בדרק. מקורות אלו עתירי מידע על-אודות השליטה הפוליטית והמנהלית ועל שימור הסדר המוניציפלי היום-יומי, הסדרת המרחב העירוני והמדיניות כאשר לסביבה הבנויה. רבים מן המסמכים, הכוללים גם עדויות ויזואליות רבות, מרתקים מבחינת הבנתו של הצד הקולוניאלי בתהליך יצירת הסביבה הבנויה – הבנה שאינה מובנת מאליה ושנחקרה כאמור רק מעט לעומת אירופה או מקומות אחרים שעברו קולוניזציה ושנמצאו בסדר עדיפויות גבוה יותר של המטרופולין לשעבר. ברבים ממסמכים אלו נעשה כאן, למעשה, לראשונה שימוש במחקר על דקר.

עם זאת, יש להכיר במגבלותיו של חומר מסוג זה, שמטבע הדברים אינו נוגע לפרספקטיבות האפריקאיות על המרחב (וכן על נושאים אחרים) – להוציא מצבים של חוסר ציות אקטיבי מצד האוכלוסייה המקומית, כגון שביתות, וכן חוסר ציות פסיבי, כגון הסירוב לשנות נהגים ותיקים או הסירוב לאמץ חידושים ורפורמות קולוניאליות. דרך אחת להתמודד עם מגבלות אלו היא לקרוא מחדש את המקורות הללו בעיניים ביקורתיות ולהיות ערניים באשר למה שנעדר מהם או למה שמשמע מהם עם או בלי משים או למה שניתן להסיק מהם על נושא מסוים אף-על-פי שהנושא שתועד בהם שימש למטרה אחרת. לא אחת הופתעתי ממה שאפשר להסיק מכמה מפות או דיווחים על תפיסות המרחב האפריקאיות, למשל. דרך אחרת להתמודד עם מגבלות אלו היא מציאת מקורות חלופיים המאירים את תפיסות המרחב האפריקאיות מבחינה טרמינולוגית וארגונית ותפיסת הסביבה הבנויה, לדוגמה שיחות עם תושבי דקר, תיעוד מורשת שבעל פה, עיתונים בני התקופה או קריאת ספרות הנוגעת לעיר, דוגמת זיכרונות ילדות של תושביה. בנקודה זו נעזרתי בכמה תצלומים של אזורי מגוריהם של בני דקר בתקופה שהוגדרה, אף-על-פי שיש להכיר במגבלותיהם של תצלומים אלו.

בספר זה עשיתי שימוש גם בכמה גלויות דואר של הצלם הצרפתי שחי בדקר בתחילת המאה העשרים, אדמונד פֹרְטִיֶה (Fortier), ושרכשתי בשוקי יד שנייה בכמה ערים בצרפת. פורטייה היה יצרן הגלויות הגדול והחשוב ביותר באפריקה המערבית הקולוניאלית באותה העת, והנפיק ככל הנראה כחמשת אלפי גלויות דואר שצולמו ברחבי הפרציה

עד למלחמת העולם הראשונה. במערב אפריקה הדוברת אנגלית, אגב, לא היה תקדים לתיעוד כה שיטתי ומלא בצילום מסחרי. עם זאת, התצלומים היו בדרך כלל תוצר של תרבות פופולרית להמונים וכן חלק מז'נר הצילום הקולוניאלי, ולעתים דווקא בזכות חוסר המקוריות שלהם הם נמכרו. במסגרת המצב הקולוניאלי והמבט הקולוניאלי שקיבע את ה"אחר" והפכו לאובייקט, ניצוק הנתין לתוך מערכת היררכית של קלסיפיקציה שהדגישה שוני גזעי וחיזקה את תחושת העליונות הפסיכולוגית והמוסרית של השליט. דוגמה לכך היא תצלומים של נשות לבו חשופות חזה – שהם בבחינת אקזוטיזציה מאולצת ומבוזאת למדי בחברה אסלאמית שבה לא היו מקובלים מראות שכאלה. כך גם שפת הניגודים הבינריים בין הפרימיטיביות, לכאורה, של החברה הדקרת המיוצגת על-ידי בקתת קש ואפריקאית כותשת קוסקוס ובין פרטים המייצגים את המודרניות והקדמה של העיור הקולוניאלי (דוגמה לכך אפשר לראות להלן בתמונה 52).

מלבד העבודה בארכיון הלאומי של סנגל בדקר, ששם מרוכזים מסמכים רשמיים ומסמכים אחרים של מה שנקרא הפדרציה של אפריקה המערבית הצרפתית – יציקה של שטחים נרחבים בעלי מגוון אוכלוסיות, תרבויות, ארגונים סוציו-פוליטיים ואקלימיים לתוך יחידה טריטוריאלית אחת על בסיס פיקטיבי למדי – שוטטתי במשך פרקי זמן ממושכים בחלקי העיר השונים בביקורי בדקר. מקצת התצלומים שצילמתי שם – בעיקר באזורים ההיסטוריים של השכונה האירופית לשעבר, באזור המסחרי של מרכז העיר ובשכונות מגורי האפריקאים הסמוכות – נמצאו מועילים לצורך הדיון כאן. במקומות שלא עלה בידי להשיג עדות צילומית הוספתי כמה מרישומי. אני מבקשת כאן להודות לצלמת, הגברת מרלי שמיר, שהשאילה לי שניים מתצלומיה שצולמו במאלי במסגרת שליחות שעשתה במערב אפריקה בשנות השישים.

מבנה הספר

ספר זה מבקש לנתח את הפוליטיקה התרבותית של ייצוג המרחב באמצעות בחינת ההיגיון שעמד מאחורי הארכיטקטורה הקולוניאלית ויצירת המרחב העירוני בדקר ואופני מימושו של היגיון זה. המאפיינים המושגיים והפיזיים של תהליך יצירת העיר הקולוניאלית במערב אפריקה – ובייחוד של יצירת מרחב-מודל כמו המרחב של דקר – חושפים משא ומתן מורכב שנשא אופי סימבולי ופוליטי. יצירת דקר הקולוניאלית הייתה במידה רבה תרגיל בבנייה עצמית של הזהות המטרופולינית ברמה הלאומית והתרבותית. היא הייתה גם תרגיל בבניית טבעים שיוחסו לאוכלוסייה האפריקאית. בהשראת עולם דימויים מסוים שהוכוון על-ידי ממשלת צרפת, עברה אוכלוסייה זו פרימיטיוויזציה, נשלטה והושתקה. בניגוד למה שנהוג לחשוב על הארכיטקטורה הקולוניאלית, לא שעתקו הקולוניאליזטורים הצרפתים את הארכיטקטורה שהייתה מוכרת להם מבית באופן סתמי, שכן בשום מקום בפריז (או בלונדון או בבריסל) לא ניתן למצוא רבים מטיפוסי

המכנים שנבנו במערב אפריקה, בסנגל או בדקר. תפיסת המרחב הקולוניאלי בתור קרקע מאותגרת בעלת דינמיות בשל המפגש בין הצדדים המעורבים, היא גם תרגיל היסטוריוגרפי ומתודולוגי שבו מובאים בחשבון קולם של המוכפפים ואופני ארגון היישוב שלהם, חומרי הבנייה שהם מעדיפים, הטרמינולוגיה העירונית שלהם והאופן שבו דחו או קיבלו את המושגים והנהגים הקולוניאליים בתחום זה.

העובדה שהמנהל הקולוניאלי ממקום מושבו בדקר נטל חלק דומיננטי בהכוונת האופי והמדיניות של הבנייה והתכנון בעיר, מעמידה כמה שאלות – ובהן מתמקדת כאן תשומת הלב. ואלו כמה מן השאלות המרכזיות: כיצד בא השלטון הקולוניאלי לידי ביטוי בארכיטקטורה וכיצד סייעו המכנים שהוקמו במסגרתו לעצב את השיח על האימפריה? מדוע פנה המנהל למודלים מסוימים של בנייה בתקופות שונות של שלטונו? אילו אינטרסים באו מודלים אלו לשרת? כיצד התגבשו המודלים הללו ואילו תאוריות השפיעו על היווצרותם? וכן, מה הייתה הרלוונטיות החומרית של עולם הדימויים שנוצר בצרפת מבחינתה של אפריקה שמדרום לסהרה ומה היה הקשר של עולם דימויים זה ליצירת דקר הקולוניאלית? בבואו לענות על שאלות אלו ושאלות אחרות דן הספר במספר רב של מבנים. הדיון אורגן בצורה תמטית וכתרונולוגית בשלושה פרקים.

הפרק הראשון עוסק בשלבי הקמתם של היישובים הראשונים בעקבות ההשתלטות הקולוניאלית הצבאית על מושבת סנגל ועל חצי האי שעליו נוסדה דקר. ראשיתה של תקופה זו בסביבות מחצית המאה התשע-עשרה. פרק זה מתמקד בארגון יישוביהם של בני לבו הפרה-קולוניאליים ומאפייניהם על רקע שיקוליהם של הצרפתים להתבסס בהדרגה בחצי האי קפ ור ובצדדים הפיזיים של התבססות זו. תפקיד המפתח של קולוניזטורים מסוימים, מהם אנשי צבא וגם מהנדסים, בייסוד יישובי המשלט במסגרת ה"קולוניזציה האפקטיבית" ו"השקטת" ההתנגדות האפריקאית הראשונית מודגש הן לאור מאפייני המרחב העירוני ביישובים הצרפתיים הוותיקים דוגמת סן-לואי, והן לאור הארכיטקטורה הורנקולרית בחבל סודן בפנים היבשת. למעשה, מצאתי אף כמה נקודות משותפות בין המשלטים הצרפתיים לבין ארכיטקטורה ורנקולרית זו, על האוריינטציה הצבאית הבולטת שלה ותפקיד האלמנטים הצמחיים ביישוב. בתקופה זו יוחסה חשיבות ניכרת לצד הטכנוקרטי של ההשתלטות ושל מפעלי הבנייה הראשונים, והעליונות הטכנולוגית של הכוח הקולוניאלי שימשה אמתלה ואף הצדקה עיקרית להשתלטות זו. כמה מודלים צבאיים של מגורים הועמדו במרכז הדיון; מודלים אלו פותחו אחר-כך במקומות שהתאפיינו באקלימים הטרופיים ולמען האוכלוסייה האזרחית האירופית שמעבר לים. במודלים אלו נכללו הקסרקטין הצבאי ומאפייניו, לרבות מערך ארגון המחנה הצבאי, מיקומו הטופוגרפי והפרדתו הפיזית מן האוכלוסייה המקומית; וכן הצריף הצבאי ונטייתם של הקולוניזטורים בשלב מוקדם זה להשתמש בחומרי הבנייה המקומיים בלבד, או לעשות בהם שימוש בלוויית שימוש בערכות של שלדת מתכת שהוכנו מראש בשביל מבני המגורים.

תכנית האב הראשונה של דקר כעיר קולוניאלית מפורטת בפרק ראשון זה בהקשר של הקונפוגורציה של תכניות חיל ההנדסה ליישובים שמעבר לים; כיום נראית קונפוגורציה זו באור ביקורתי; לצד זאת, גם הודגשו האלמנטים הייחודיים בתכנית האב וכן הבעיות הראשונות שהתעוררו עם תרגומה למציאות, בייחוד בקרב בני הלבנו, נוכח תפוסותיהם המרחביות וקשייהם להבין ולקבל את העיור הקולוניאלי בעת המפגש הראשוני עמו. בחרתי לסיים פרק זה במצב הכמעט סטטי וה"דרום" מעט של דקר לפני תנופת הפיתוח שבאה בעקבות פתיחת מסילת הרכבת דקר-סן-לואי בשנת 1885, ייסוד הפדרציה של אפריקה המערבית הצרפתית וקביעת העיר כבירתה.

הפרק השני עוסק ב"התברגנות" דקר לאחר השלב בעל האופי הצבאי ובמשמעות הפוליטית שנודעה להקמת בתי המגורים והשכונות הראשונות בעיר מסוף המאה התשע-עשרה ועד תחילת המאה העשרים. נושא זה היה חלק בלתי נפרד מבעיות התברואה שאפיינו את המרחב הקולוניאלי העירוני במערב אפריקה בכלל, אבל הדרך שבה התפרשו בעיות אלו ותורגמו בתחומי הטריטוריה המוניציפלית של דקר, בדמות מדיניות ההפרדה הגזעית במגורים – או הסגרציה – יוצאת דופן. כפי שנראה, סגרציה ברמה זו או אחרת אפיינה ערים קולוניאליות רבות באפריקה ולא רק באפריקה – פרנקופוניות, אנגלופוניות ואחרות – אבל לסתירות הפנימיות שהיו טבועות בניסיונות ליצור הפרדה במגורים בין הסקטורים דווקא בדקר נודעה משמעות מיוחדת, בשל מעמדה של דקר ברמה האזורית, תפיסתה בתור מרחב-מודל והדוקטרינה הקולוניאלית הצרפתית של האסימילציה. הקטליזטור לתכנון של תכניות מגירה קודמות מטעם המנהל בדבר פינוי הדרגתי של בני לבו ממרכז העיר ה"אירופית" היה ללא ספק התפרצות מגפת הדבר בדקר בשנת 1914, אבל דווקא בנושא זה לא היה אפשר לדאות בהתנהלות הפוליטיקה המרחבית בעיר כינון של כוח באופן חד-כיווני וללא מענה, שכן פרויקט הפרדת המגורים בדקר מעולם לא הושלם – אם לא נכשל.

מבחינה היסטוריוגרפית, התמקדו המקורות המעטים שטיפלו בהשלכות מגפת הדבר בדקר אך ורק בפן הסוציו-פוליטי. ייחודיותו של הדיון בפרק זה נובעת באופן ישיר משימת הדגש ב"היסטוריה של העיר" ולא ב"היסטוריה בתוך העיר". מקורות ויזואליים רבים הובאו ונותחו כאן לראשונה, וכמה מהם מאירים את תגובות בני הלבנו באור ייחודי. בחרתי להביא גם את הטרמינולוגיה הצרפתית של שפת העיור הקולוניאלי, אגב השוואה למצבים מקבילים של כוחות קולוניאליים אחרים, בעיקר של הצד הבריטי. כפי שנראה, שפת העיור הדיכוטומית לא הייתה עניין טרמינולוגי גרדא והייתה לה קונקרטיזציה מרחבית ברורה – זו נותחה לא רק לאור ייסוד השכונה למגורי אפריקאים בדקר אלא גם לאור ייסוד השכונה האירופית שיועדה לעובדי המנהל על מאפייניה הפריווילגיים ומודל הבית – או הווילה – עם הנוֹרנְדָה.

מהארכיטקטורה הצבאית דרך המרחב האזרחי והמגורים הפרטיים, הפרק השלישי עוסק במשמעות המרחב הציבורי ובארכיטקטורה הציבורית בדקר באמצעות שאלות

על אודות עיצוב, צורה וסגנון אמנותי במסגרת המצב הקולוניאלי. פרק הזמן מתחילת המאה העשרים עד השנים שבין שתי מלחמות העולם עומד במוקד פרק זה, מן הסיבות שהובאו לעיל. מדיניות המנהל הקולוניאלי בדבר שמות הרחובות ופסלי הציבור בעיר והבחירה הסגנונית המשתנה של המנהל תחילה ב"סגנון המנצח" ולאחר מכן ב"סגנון הפרוטקטור" בארכיטקטורה אינן משקפות רק את המצבים הקולוניאליים המשתנים ואת הגוונים בתוך הזהות הקולוניאלית, אלא גם את השינוי בתוך הדוקטרינה הקולוניאלית הצרפתית מה"אסימילציה" אל ה"אסוציאציה" (ראו נספח). בעוד הקישור בין שתי הדוקטרינות הללו לבין הסגנון הארכיטקטוני הקולוניאלי במושבות צרפת נעשה עד כה רק באשר לצפון אפריקה, פרק זה מקשר כאן לראשונה בין הדוקטרינות הללו לבין הסגנון הארכיטקטוני באפריקה שמדרום לסהרה, כפי שהתגלם בדקר הקולוניאלי.¹⁶ הדיון במבנים ציבוריים ספציפיים בעיר, איקוניים כמעט, נערך לאור הבנת ויכוחים סגנוניים מבית שפילגו את צרפת באותה תקופה, הכוונת ממשלת צרפת והמנהל בשטח את עולם הדימויים הקולוניאלי, ניתוח מספר אירוניות שהיו טבועות באופן בלתי נמנע במבנים אלו, וכן לאור ביקורת פוסט-קולוניאלית.

16 מזור שספרו החדש יחסית של תומס שואו, אירוניה ואשליה בארכיטקטורה של דקר, כלל לא הזכיר את מדיניות האסימילציה או את האסוציאציה – דוקטרינות מפתח להבנת המצב הקולוניאלי במושבות צרפת מעבר לים וכן להבנת הארכיטקטורה הקולוניאלית. לביקורת על הספר ראו בייגון, ביקורת על שואו.